

AUTOREFERAT

1. Imię i Nazwisko.

Anita Szczepanek

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe/ artystyczne – z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej.

Prace magisterskie:

1995 – praca magisterska pt. „Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Opatowie, woj. częstochowskie” wykonana w Zakładzie Antropologii UJ; promotor: dr hab. Elżbieta Haduch prof. UJ, recenzent prof. dr hab. Krzysztof Kaczanowski.

1997 - praca magisterska pt. „Cmentarzysko z epoki brązu w Opatowie, woj. częstochowskie” – wykonana w Instytucie Archeologii UJ; promotor: prof. dr hab. Marek Gedl, recenzent prof. dr hab. Jan Chochorowski.

Rozprawa doktorska:

2001 - „Analiza anatomo - antropologiczna szkieletów kultury trzcinieckiej - pochówki zbiorowe” – wykonana na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego; promotor: prof. dr hab. Krzysztof Kaczanowski, recenzenci: dr hab. Elżbieta Haduch prof. UJ, prof. dr hab. Guido Kriesel.

3. Informacje o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych/ artystycznych:

1999-2003 asystent, etat naukowo-dydaktyczny, Zakład Antropologii UJ

2003-2013 adiunkt, Zakład Antropologii UJ

od 2013 starszy wykładowca, Zakład Antropologii UJ

4. Wskazanie osiągnięcia* wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. nr 65, poz. 595 ze zm.):

a) (autor/autorzy, tytuł/tytuły publikacji, rok wydania, nazwa wydawnictwa),

**Archeotanatologia pochówków zbiorowych od pradziejów po czasy współczesne, 2013,
Mitel, Rzeszów.**

b) omówienie celu naukowego/artystycznego ww. pracy/prac i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania.

Celem naukowym pracy było dokonanie pierwszego w polskiej literaturze syntetycznego ujęcia zagadnienia archeotanologii pochówków zbiorowych wykorzystującego źródła archeologiczne oraz dane antropologiczne i bioarcheologiczne. Realizując to zadanie dokonano klasyfikacji tego typu pochówków¹ na podstawie wyodrębnionych kryteriów, a następnie na wybranych przykładach przedstawiono możliwości interpretacji oraz rekonstrukcji obiektów z pochówkami zbiorowymi. Przybliżono także wybrane metody antropologiczne i bioarcheologiczne wykorzystywane w tego typu opracowaniach². Publikacja wypełnia w ten sposób istniejącą lukę w metodyce badań dotyczących eksploracji a następnie opracowaniu tego szczególnego typu obiektów pradziejowych, historycznych oraz zbiorowych mogił nowożytnych.

Praca powstała w oparciu o moje kilkunastoletnie badania tego typu obiektów, pochodzących z różnych okresów chronologicznych. Analiza archeotanologiczna dotyczyła następujących stanowisk z grobami zbiorowymi: Koszyce, stan. 3, pow. proszowicki (kultura amfor kulistych)³, Miocin, stan. 27, pow. przeworski (kultura ceramiki sznurowej)⁴, Szczytna, stan. 5, pow. jarosławski (kultura ceramiki sznurowej)⁵, Książnice, stan. 2, pow. buski (kultura złocka)⁶, Dobkowice, stan. 39, pow. jarosławski (kultura mierzanowicka)⁷,

¹ W polskiej literaturze dotychczas nie dokonywano takiego podziału dlatego kierowano się podziałem zawartym w pracy: Duday H., 2009, *The Archaeology of the Dead. Lectures in Archaeoethanatology*, Oxford.

² Zagadnienia dotyczące metod antropologicznych i bioarcheologicznych wykorzystywane w opracowaniach grobów zbiorowych znajdują się także w innych moich pracach: pozycje: 2, 4, 5, 22, 23, 36, 64, 66, 76, 78-80, 83, 86.

³ Kompleksowe opracowanie grobu zbiorowego zawiera monografia: M. M. Przybyła, P. Włodarczak, A. Szczepanek (red.) *Koszyce, stanowisko 3. Przemoc i rytuał u schyłku neolitu*, Pękowice-Kraków, 2013.

⁴ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Jarosz P., Machnik J., Mazurek M., Szczepanek A., 2013, *Opracowanie ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 27 w Miocinie, gm. Przeworsk*, maszynopis opracowania w archiwum FROA, Rzeszów.

⁵ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Machnik J., Bajda-Wesołowska A., Hozer M., Sznajdrowska A., 2013, *Opracowanie ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 5 w Szczytnej, gm. Pawłosiów*, maszynopis opracowania w archiwum FROA, Rzeszów.

⁶ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Wilk S., 2013, Cmentarzysko kultury złockiej na stan. 2 w Książnicach, woj. świętokrzyskie, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 65 (w druku); Szczepanek A., Haduch E., 2013, *An Anthropological Analysis of Skeletons of the Złota Culture People from Książnice, Site 2, Pacanów commune, Świętokrzyskie voivodeship*, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 65, s. 371-413.

Bocheniec, stan. 2, pow. jędrzejowski (kultura trzciniecka)⁸, Gustorzyn, stan. 1, pow. włocławski (kultura trzciniecka)⁹, Teofilki, stan. 1, pow. łęczycki (kultura przedłużycka)¹⁰, Modlniczka, stan. 2, pow. krakowski (kultura przeworska)¹¹, Niesulice, stan. 1, pow. świebodziński (gród średniowieczny)¹², Świebodzin, ul. Wałowa, pow. świebodziński (cmentarz nowożytny)¹³, Kraków, Plac Dominikański, pow. krakowski (cmentarz nowożytny)¹⁴, Złotniki, stan. 9-10, pow. krakowski (mogiła zbiorowa żołnierzy poległych w I Wojnie Światowej)¹⁵.

⁷ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Bobak D., Jarosz P., Mazurek M., Okoński J., Szczepanek A., 2012, Szczątki dzieci w jamie osadowej kultury mierzanowickiej na stanowisku 39 w Dobkowicach, pow. jarosławski. Obiekt kultowy czy przejaw zwyczajów pogrzebowych? [w:] S. Czopek (red.), *Hic mortus vivunt. Z badań nad archeologią funeralną*, *Collectio Archaeologica Ressoiviensis*, t. 20, s. 51-72; Szczepanek A., 2012, Analiza antropologiczna szkieletów z obiektu 54 na stanowisku nr 39 w Dobkowicach, pow. jarosławski, [w:] S. Czopek (red.), *Hic mortus vivunt. Z badań nad archeologią funeralną*, *Collectio Archaeologica Ressoiviensis*, t. 20, s. 73-76.

⁸ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Matoga A., 1985, Wstępne wyniki badań na cmentarzysku z III-V okresu epoki brązu w Bocheńcu, woj. Kielce, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 37, s. 81-108; Szczepanek A., 2001, Pochówki zbiorowe kultury trzcinieckiej z Bocheńca, stan. 2, woj. świętokrzyskie i Gustorzyna, stan. 1, woj. kujawsko-pomorskie – analiza antropologiczna, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 53, s. 289-312.

⁹ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Grygiel R., 1982, Gustorzyn, woj. włocławskie. Stanowisko 1, *Informator Archeologiczny – badania 1981*, Warszawa; Grygiel R., 1987, Z badań nad kulturą trzciniecką w rejonie Brześcia Kujawskiego, [w:] *Kultura Trzciniecka w Polsce*, Kraków, s. 73-89; Szczepanek A., 2004, Analiza antropologiczna szkieletów ludności kultury trzcinieckiej z grobów zbiorowych z Gustorzyna, st. 1, woj. kujawsko-pomorskie, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna*, t. 42, s. 53-76.

¹⁰ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Bugaj U., 2012, Rytuał pogrzebowy w Kotlinie Kolskiej w starszej epoce brązu. Cmentarzysko na stanowisku 1 w Teofilkach, pow. Łęczyca [w:] M. Rybicka (red.), *Kotlina Kolska w neolicie i epoce brązu w świetle badań cmentarzysk z Nagórek Grabowskich, Teofilek i Byszewa*, Rzeszów, s. 47-67; Szczepanek A., 2012, Analiza antropologiczna materiału kostego ze stanowiska w Teofilkach, [w:] M. Rybicka (red.), *Kotlina Kolska w neolicie i epoce brązu w świetle badań cmentarzysk z Nagórek Grabowskich, Teofilek i Byszewa*, Rzeszów, s. 69-80.

¹¹ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Byrska-Fudali M., Przybyła M. M., 2010, Bog deposit of burnt human remains from site 2 in Modlniczka, dist. Cracow, *Sprawozdania Archeologiczne*, t. 62, s. 439-492; Szczepanek A., 2010, The anthropological analysis of burnt bones from object 2537 in Modlniczka, site 2, dist. Cracow, *Sprawozdania Archeologiczne* t. 62, s. 491-503.

¹² Opracowanie materiałów ze stanowiska: Dziedzic P., Michalak A., Szczepanek A., 2011, Co kości mówią nam o wojnie? Uwagi na marginesie odkryć urazów na czaszkach z masowej mogiły z grodziska w Niesulicach koło Świebodzina, *Acta Militaria Mediaevalia*, t. 7, s. 49-78.

¹³ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Magda-Nawrocka M., Szczepanek A., 2008, Nekropolia i grób zbiorowy ze Świebodzina, *Archeologia Środkowego Nadodrza*, t. 6, s. 227-236.

¹⁴ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Łyczak M., Górski R., 2011, *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w rejonie bazyliki św. Trójcy na terenie Placu Dominikańskiego w Krakowie (etap I – część południowa Placu)*, sprawozdanie z badań wykopaliskowych, maszynopis opracowania.

¹⁵ Opracowanie materiałów ze stanowiska: Jarosz P., Szczepanek A., Tunia K., Włodarczak P., 2011, *Zbiorowa mogiła żołnierzy z I Wojny Światowej w Złotnikach*, sprawozdanie z badań wykopaliskowych, maszynopis opracowania, Kraków.

Podczas klasyfikacji tego typu pochówków wykorzystano różne kryteria. Jednym z nich była liczba pochowanych w grobie osobników. Wyróżniono pochówki podwójne, potrójne i zbiorowe. Inne kryterium podziału stanowił czas użytkowania obiektu - wyróżniono groby jednoczasowe lub długo użytkowane, czyli inaczej pochówki wspólne (masowe) lub wielokrotne. Pochówki masowe stanowią jednoczasowy pochówek wielu osobników w jednej jamie grobowej, natomiast wielokrotne – zbiorowy pochówek wynikający z dokładania szczątków do istniejącego obiektu. W wymienionych typach obiektów można wydzielić groby zawierające kompletne pochówki oraz obiekty gdzie obok szkieletów w anatomicznych układach znajdują się szczątki, które wcześniej spoczywały w innym miejscu (pochówki wtórne) lub poddane zostały w okresie *perimortem* zabiegom prowadzącym do częściowego ich uszkodzenia, czy też zdekompletowania. Szczególnym typem obiektów, zawierających liczne szczątki złożone jednoczasowo lub gromadzone przez dłuższy okres czasu, są ossuaria stanowiące depozyty kości z często zastosowaną selekcją wybranych elementów szkieletu. Przyjmując natomiast za kryterium podziału grobów z pochówkami zbiorowymi obrządek pogrzebowy, wyróżniono zbiorowe pochówki szkieletowe, ciałałpalne lub birtualne. W przypadku zbiorowych pochówków birtualnych odkrycie w jamie grobu kości nieprzepalonych i przepalonych może dotyczyć pojedynczego osobnika, którego część szkieletu została nadpalona bądź przepalona jak również różnych osobników dla których zróżnicowano obrządek, czyli skremowano kompletne szkielety składając je następnie w grobie obok szczątków nieprzepalonych.

Analizowany zbiorowy typ pochówku podyktowany był szczególnymi względami wynikającymi z tragicznych, bieżących wydarzeń lub odzwierciedlał panujące w danej społeczności praktyki funeralne. Wyniki analizy antropologicznej oraz obserwacji archeotanatologicznych pozwalają na rozróżnienie takich obiektów. Interpretacja archeologiczna i antropologiczna grobów zbiorowych zmierza do odpowiedzi na podstawowe pytania dotyczące przeznaczenia i zasad funkcjonowania danego obiektu. Problematyka badawcza koncentruje się na ustaleniu przyczyny zgonu pochowanych, a w dalszej kolejności relacjach pomiędzy spoczywającymi w jednym obiekcie osobnikami. Wnioskowanie prowadzone jest poprzez obserwację układu szczątków i elementów wyposażenia w grobie, a w dalszej kolejności szczegółowe analizy anatomo-antropologiczne i archeometryczne pozwalające na dokonanie wiarygodnej interpretacji danego odkrycia. Ustalenia te, są jednak tylko najbardziej prawdopodobnym scenariuszem, a nie precyzyjną rekonstrukcją i powstają na podstawie weryfikacji kolejno stawianych hipotez roboczych.

Odkrywając obiekt z pochówkiem zbiorowym pierwszą stawianą hipotezą roboczą jest założenie, że zgon pochowanych, licznych osobników był mniej więcej jednoczasowy i związany z bliżej niesprecyzowanym dramatycznym zdarzeniem o genezie naturalnej (np. epidemie, wybuchy wulkanów, trzęsienia ziemi, powódź) lub wywołanym przez człowieka i mającym charakter lokalnego bądź globalnego konfliktu. Ustalenie chronologii względnej obiektu umożliwiającą znajdowane w obiekcie elementy stroju zmarłego bądź wyposażenie pochówku. Brak takich zabytków, prowadzi do konieczności pozyskania dat bezwzględnych lub poszukiwań informacji o danym znalezisku w źródłach historycznych dotyczących danej miejscowości bądź regionu, czasami popartych wiadomościami zasłyszonymi.

Kolejno przedstawiane w pracy obiekty z pochówkami zbiorowymi stanowią przykłady grobów, które można zaliczyć do wyróżnionych typów. Obiekty z pochówkami zbiorowymi należą do najtrudniejszych do analizy antropologiczno-archeologicznej i jednoznacznej interpretacji, dlatego też każdorazowo przy jej dokonywaniu wysuwano kolejne, prawdopodobne hipotezy.

Ważnym spostrzeżeniem dotyczącym analizowanych obiektów było stwierdzenie w nich obecności częściowo uszkodzonych elementów szkieletu. Pozwoliło to na wysunięcie kilku hipotez dotyczących ich powstania: 1/Uszkodzenia kości nastąpiły *postmortem* i wynikają z naturalnej destrukcji obiektu sepulkralnego, a następnie działania czynników tafonomicznych powodujących całkowity bądź częściowy rozkład kości. 2/ Uszkodzenia kości nastąpiły *postmortem* w trakcie ich zdeponowania w ziemi i wynikają z wtórnego, przypadkowego zniszczenia obiektu późniejszymi wkopami. 3/ Uszkodzenia kości nastąpiły *postmortem* w trakcie ich zdeponowania w ziemi i są to ślady pozostawione przez zwierzęta. 4/ Uszkodzenia kości nastąpiły *postmortem* w trakcie ich zdeponowania w ziemi i wynikają z wtórnego, intencjonalnego zniszczenia obiektu celem wydobycia szczątków i zawartych w grobie przedmiotów. 5/Uszkodzenia kości nastąpiły w okresie *perimortem* w trakcie odbywania obrzędów funeralnych. 6/Uszkodzenia kości nastąpiły w okresie *perimortem* i uznać je należy za bezpośrednią przyczynę zgonu pochowanych osobników. Hipotezy te były następnie weryfikowane w oparciu o wcześniej prezentowane materiały.

Kolejnym aspektem zarysowanym w pracy było przedstawienie wykorzystania wybranych metod antropologicznych i bioarcheologicznych w analizie grobów zbiorowych. Zaprezentowano jakie możliwości przynosi analiza struktury wymieralności, cech epigenetycznych szkieletu, wyznaczników stresu mięśniowo-szkieletowego, przyżyciowej wysokości ciała oraz dymorfizmu płciowego. Przedstawiono także przykłady analiz fizyko-chemicznych kości osobników z grobów zbiorowych – wyniki analiz zawartości

pierwiastków śladowych w zębach osobników pochowanych w grobach zbiorowych z Bocheńca (kultura trzciniecka) oraz badań izotopowych materiału osteologicznego z obiektu z Koszyc (kultura amfor kulistych).

Podkreślić należy, że to pierwsze syntetyczne ujęcie zagadnień archeotanatologii pochówków zbiorowych może być przydatne archeologom przy eksploracji a następnie podejmowaniu prób interpretacji i rekonstrukcji podobnych obiektów, jak również służyć szeroko pojętym celom edukacyjnym w wielu dziedzinach pomocniczych archeologii.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo - badawczych (artystycznych).

(cytacja prac własnych jest podana zgodnie z numeracją wykazu publikacji – załącznik 3.)

Studia na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi ukończyłam w 1995 r. pracą magisterską pt. „Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Opatowie, woj. częstochowskie” wykonaną pod kierunkiem dr hab. Elżbiety Haduch, profesor UJ w Zakładzie Antropologii, Instytutu Zoologii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Przedstawiona praca stanowiła opracowanie szczątków przepalonych z grobów znajdujących się w zachodniej części nekropolii. Ten sam obszar cmentarzyska z epoki brązu został następnie opracowany przeze mnie archeologicznie w pracy magisterskiej w ramach studiów na kierunku archeologia w roku 1997 pt. „Cmentarzysko z epoki brązu w Opatowie, woj. częstochowskie” wykonanej w Instytucie Archeologii UJ. Promotorem tej pracy był prof. dr hab. Marek Gedl.

Ukończenie przeze mnie 2 kierunków studiów: biologii (w zakresie antropologii) oraz archeologii pozwala na wieloaspektowe badania populacji pradziejowych i historycznych w oparciu o warsztat badawczy obydwu dyscyplin naukowych. Po rozpoczęciu w 1996 r. studiów doktoranckich na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi, a następnie uzyskaniu etatu asystenta w Zakładzie Antropologii, Instytutu Zoologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w 1999 r. kontynuowałam opracowywanie materiałów kostnych z cmentarzyska kultury łużyckiej i przeworskiej w Opatowie publikując wyniki moich badań (pozycje: 24-28). Analiza antropologiczna materiałów kostnych z grobów kultury przeworskiej wykonywana była w ramach projektu badawczego - 1 H01H 012 15 pt. „Opracowanie materiału kultury przeworskiej z cmentarzyska w Opatowie, woj. częstochowskie, stan. 1.”, w którym byłam wykonawcą. Analiza objęła ok. 600 grobów ciałopalnych o zróżnicowanym obrządku (pochówki ciałopalne: popielnicowe, bezpopielnicowe, warstwowe i rowkowe). Opracowanie to zostało zamieszczone w

częściowo opublikowanej 3-tomowej monografii poświęconej cmentarzysku kultury przeworskiej w Opatowie. Ponadto wyniki moich analiz były szeroko wykorzystywane w publikacjach poświęconych obrządkowi pogrzebowemu kultury przeworskiej¹⁶.

Jednocześnie uczestniczyłam jako antropolog w badaniach wykopaliskowych na cmentarzyskach ciałopalnych (m.in. kultury przeworskiej - Sarnia Zwola, woj. świętokrzyskie: 1996 oraz łużyckiej: Pawłowicach i Turze Dolnym - Businie, woj. świętokrzyskie - lata: 1996-1999) opracowując pozyskany w trakcie badań materiał. Od 1997 r. rozpoczęłam samodzielne badania na cmentarzysku kultury łużyckiej w Opatowie, którymi kierowałam do 2007 r. (pozycja: 91) opracowując po każdym sezonie odkryte materiały archeologiczne i antropologiczne (pozycje: 30, 32, 39, 55, 59, 68). W badaniach podczas wszystkich sezonów wykopaliskowych uczestniczyli w ramach praktyk obowiązkowych studenci kierunku Archeologia UJ (1998 i 1999) oraz studenci kierunku Biologia (2000-2007) wykonujący prace magisterskie w Zakładzie Antropologii UJ realizując w ten sposób pod moim kierunkiem program nieobowiązkowych praktyk zawodowych. Zainteresowanie studentów specjalizacji biologia człowieka badaniami wykopaliskowymi skutkowało wprowadzeniem obowiązkowych dla tej specjalizacji zajęć terenowych w ramach prowadzonego przeze mnie kursu *Practicum archeologiczne dla antropologów*.

Współpracując z placówkami muzealnymi i naukowymi w Krakowie, Kielcach, Łodzi i Zielonej Górze otrzymałam do opracowania antropologicznego m. in. unikalne materiały kostne pochodzące z grobów zbiorowych kultury trzcinieckiej z Bocheńca, woj. świętokrzyskie oraz Gustorzyna, woj. kujawsko-pomorskie. Analiza tych materiałów była przedmiotem mojej rozprawy doktorskiej pt. „Analiza anatomo - antropologiczna szkieletów kultury trzcinieckiej - pochówki zbiorowe” wykonanej na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi Uniwersytetu Jagiellońskiego, której promotorem był prof. dr hab. Krzysztof Kaczanowski. Opracowanie wykonywane było w ramach projektu promotorskiego - 1 H01H 023 19 - „Opracowanie anatomo-antropologiczne materiałów kostnych z grobów zbiorowych kultury trzcinieckiej w Bocheńcu, stan. 2, woj. świętokrzyskie i Gustorzynie, stan. 1, woj. kujawsko-pomorskie” zakończonego w 2001 r. obroną pracy doktorskiej. Zrealizowany projekt badawczy został bardzo wysoko oceniony przez komisję KBN. Analizowane groby zbiorowe były początkiem moich szerszych zainteresowań związanych z problematyką tego typu pochówków (pozycje:

¹⁶ R. Madyda-Legutko, J. Rodzińska-Nowak, J. Zagórska-Telega, 2011, Opatów, Fpl 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Kleinpolen. Katalog (red. J. Andrzejowski), *Monumenta Archaeologica Barbarica Tom XV-1*, Warszawa-Kraków.

2, 5).

Po uzyskaniu stopnia naukowego doktora moja praca badawcza oprócz zagadnień związanych z pochówkami zbiorowymi, koncentruje się wokół następujących zagadnień:

- Obrządek pogrzebowy, archeotanatologia.
- Bioarcheologia, osteobiografie.
- Analiza materiałów kostnych z okresów pradziejowych i historycznych:
- Analizy antropologiczno-archeologiczne materiałów z prowadzonych badań wykopaliskowych.
- Rozwój osobniczy człowieka.

Obrządek pogrzebowy, archeotanatologia

Zwyczaje sepulkralne danej społeczności należą do najbardziej stałych elementów jej charakterystyki ustalając niejednokrotnie przynależność kulturową. Uważa się, że są one wyznacznikiem pozycji społecznej lub określają związek z daną grupą rodową. Z wymienionych przyczyn powiązanie konstrukcji nagrobnych oraz wyposażenia zmarłych z oszacowaniem ich wieku i płci pozwala na rekonstrukcję struktury i pewnych wypadkach stratygrafii społecznej. Antropologiczno-archeologiczne studia nad zwyczajami pogrzebowymi były przedmiotem moich licznych publikacji (pozycje: m. in. 1, 8, 25, 27, 28, 33, 35, 37, 41, 52, 57-58, 67, 70). Prawidłowości obserwowane na jednej z większych nekropolii kultury łużyckiej w Opatowie (ponad 800 dotychczas odkrytych obiektów sepulkralnych) są wyznacznikiem panujących w kulturze łużyckiej zwyczajów. Zadaniem porównawczych analiz inwentarzy grobowych z antropologicznymi określeniami wieku i płci jest ustalenie wyznaczników wieku lub płci w wyposażeniu grobu, a następnie weryfikacja tych obserwacji na innych stanowiskach. Przykładowo zestawienie typów naczyń wykorzystywanych jako popielnice w grobach ze szczątkami dzieci wskazało na duże urozmaicenie typologiczne urn, częste występowanie okazów zdobionych, miniaturowych oraz obecność drobnych przedmiotów wykonanych z kości lub brązu (pozycje: 1, 37). Ponadto interesującym odkryciem poczynionym na cmentarzysku w Opatowie był pochówek ciała palny dziecka z kośćmi przepalonymi umieszczonymi w jamie grobu w porządku anatomicznym (pozycja: 41). Układ anatomiczny kości przepalonych naśladujący w ten sposób pochówek szkieletowy jest wyjątkowym znaleziskiem świadczącym o złożoności praktyk funeralnych. Kolejne ciekawe obserwacje zawiera praca „Bronzene Doppelhalsringe aus dem Gräberfeld von Opatów, Fst. 1, Kr. Kłobuck, Woiw. Śląskie” (pozycja: 8), która opisuje podwójne naszyjniki ze skośnie żłobkowanego drutu brązowego pochodzące z

grobów zlokalizowanych w stosunkowo niewielkiej odległości. Wszystkie naszyjniki zostały znalezione w bogato wyposażonych obiektach. Dlatego podjęto próbę uchwycenia zależności pomiędzy wyposażeniem grobu, typem pochówku (inhumacja, kremacja), konstrukcjami nagrobnymi oraz wiekiem i płcią zmarłych. Znaczne zróżnicowanie obiektów sepulkralnych, w których znaleziono naszyjniki począwszy od typu pochówku, poprzez jego wyposażenie i zachowane konstrukcje nagrobne po wiek i płeć pochowanych w nich osobników uniemożliwia stwierdzenie istnienia prawidłowości w zwyczajach pogrzebowych. Wydaje się, że umieszczenie w grobie podwójnych naszyjników podyktowane było raczej względami społecznymi dziś trudnymi do odtworzenia. Obserwowane na cmentarzysku w Opatowie zróżnicowanie obiektów sepulkralnych świadczy o ogromnej roli jaką odgrywały obrzędy pogrzebowe w pradziejowej społeczności.

Przejawem kultury symbolicznej jest obecność na stanowiskach osadowych i sepulkralnych plastyki figuralnej. Na cmentarzysku w Opatowie, w grobie dziecka znaleziono figurkę zoomorficzną (pozycja: 1), która może być interpretowana jako przedmiot „kultowy”, bądź zabawka. Zapewne symboliczne znaczenie posiada natomiast znaleziona na neolitycznej osadzie w Zakrzowcu figurka antropomorficzna (pozycja: 9), prawdopodobnie będąca przejawem magii płodności.

Bioarcheologia, Osteobiografie

Analizy z zakresu bioarcheologii wzbogacają klasyczne opracowania anatomo-antropologiczne szkieletów z grobów ciałopalnych i szkieletowych o wyniki specjalistycznych analiz fizyko-chemicznych. Badania chemiczne zębów ludności kultury łużyckiej i przeworskiej z Opatowa (pozycje: 3, 34, 70, 75) posłużyły do próby rekonstrukcji paleostratygrafii społecznej oraz opisu jakościowych zmian diety w trakcie użytkowania nekropolii. Wyznacznik pozycji danej jednostki w hierarchii społecznej stanowiło bogactwo wyposażenia grobowego oceniane na podstawie obecności w inwentarzu przedmiotów wykonanych z metalu. Przeprowadzone badania wskazują na egalitaryzm w opracowywanych grupach chronologicznych ze zbliżonymi możliwościami dostępu różnych źródeł pożywienia. Podobnie analizy chemiczne zębów przedstawicieli kultury trzcinieckiej pochowanych w grobach zbiorowych oraz współczesnej im fauny wykazały dużą jednorodność w strategiach żywieniowych z dietą ubogą w produkty pochodzenia poza roślinnego (pozycje: 4, 36). Analogiczne badania przeprowadzone dla kilku osobników pochowanych w jednym kurhanie z Gabułtowa, pozwoliły na stwierdzenie różnic w diecie pomiędzy osobnikiem dorosłym i dwójką dzieci oraz ustalenie, że dzieci były odstawione od piersi przed ukończeniem 2,5-3 roku życia (pozycja: 11).

Współczesne badania antropologiczne szczątków kostnych coraz częściej dotyczą konkretnego, analizowanego osobnika dążąc poprzez analizy anatomiczne oraz fizykochemiczne do odtworzenia jego historii życia – osteobiografii. W takich badaniach uwzględniane są obserwowane na kościach szkieletu zmiany patologiczne świadczące o jakości życia danego osobnika, a w szerszym kontekście pozwalające na studia z zakresu paleoepidemiologii, ocenę poziomu rozwoju opieki medycznej, a także obserwacje struktur społecznych odpowiedzialnych za funkcjonowanie w danej zbiorowości osobników obciążonych wyraźnie widocznymi wadami. Przykładem takiej analizy z zakresu paleopatologii są szczątki starszej kobiety o silnie zdeformowanym szkielecie znalezione na cmentarzu w Krośnie Odrzańskim (pozycja: 13, 53). W tym wypadku przyczyną obserwowanych zmian patologicznych było zaburzenie gospodarki wapniowej organizmu związane z krzywicą w młodym wieku i/lub osteomalacją w wieku starszym. Uwagę zwraca tu również fakt, że dzięki bardzo dobremu stanowi zachowania szkieletu można było odtworzyć prawdopodobny sposób poruszania się osobnika. Warto także podkreślić sam typ pochówku – kobieta została pochowana w trumnie, której pozostałości były dobrze zachowane, a zielone przebarwienie na kości biodrowej wskazuje, że w skład jej stroju wchodził przedmiot wykonany z miedzi. Wiek w chwili zgonu, jak również sposób pochówku może świadczyć, że kobieta przez większość życia otoczona była troskliwą opieką. Możliwy do oceny stopień niepełnosprawności może świadczyć o relacjach w obrębie społeczności, w której żyła.

Nieco innych informacji dostarcza analiza widocznych na kościach wygojonych urazów przyżyciowych lub urazów *perimortem* stanowiących zapewne przyczynę zgonu. Przykładem takich obserwacji jest artykuł poświęcony pochówkowi zbiorowemu z grodziska w Niesulicach (pozycja: 73). Analiza obecnych na czaszce urazów pozwoliła na powiązanie ich z rodzajem broni, którą je zadano oraz średniowieczną techniką walki, weryfikując w ten sposób niejednokrotnie subiektywne dane ikonograficzne oraz przekazy ze źródeł pisanych.

Odtworzenie historii życia danego osobnika możliwe jest poprzez makroskopowe obserwacje tzw. mięśniowo-szkieletowych wyznaczników (*musculo-skeletal markers* MSM) aktywności fizycznej. Wyznacznikami tymi są specyficzne ukształtowania powierzchni kości w miejscach przyczepów mięśni lub więzadeł. Szczególnie ciekawie przedstawia się możliwość weryfikacji założenia o istnieniu zależności pomiędzy wyposażeniem grobu a wykonywanymi czynnościami pozostawiającymi ślady na kościach. Analiza taka dokonana dla pochówków ludności kultury pucharów dzwonowatych (pozycja: 69) wskazuje na dużą aktywność fizyczną obserwowanych osobników przejawiającą się silnym rozwojem przyczepów

mięśniowych co może potwierdzać wykonywanie czynności, z którymi mogą wiązać się odkryte w jamie grobu przedmioty. Artykuł ten stanowi antropologiczny głos w dyskusji nad problemem znaczenia zawartych w grobie darów. Zadaniem antropologa w tym wypadku jest powiązanie danych elementów wyposażenia (np. broń, narzędzia) z wykonywaną, często powtarzaną czynnością, a następnie poszukiwanie na kościach wyznaczników (*musculo-skeletal markers* MSM) takiej właśnie aktywności fizycznej. Analiza taka jest bardzo istotna, pozwala bowiem na weryfikację hipotez o symbolicznym znaczeniu wyposażenia grobu pozwalając zarazem na ewentualną identyfikację „użytkownika” konkretnych przedmiotów. Takie badania pozwalają ponadto na przybliżenie trybu życia danej grupy oraz obserwację zróżnicowanie obciążenia pracą przedstawicieli obu płci.

Zupełnie inne perspektywy badawcze stwarzają rozpoczęte w Zakładzie Antropologii UJ analizy izotopowe kości. Prowadzone przy moim udziale badania pilotażowe przedstawicieli ludności kultury ceramiki sznurowej pochowanych w obrębie grobowca w Małżycach (pozycje: 17, 19) pokazują, że porównanie zawartości izotopów tlenu w zębach oraz kościach ludzkich pozwala na badanie mobilności w analizowanej grupie oraz rekonstrukcję przebiegu procesu odstawiania od piersi. Na podstawie zawartości izotopów w kościach w odniesieniu do prawidłowości w wymianie uzębienia oraz zróżnicowania tempa przebudowy pierwiastkowej poszczególnych elementów szkieletu uchwycić można zmianę miejsca pobytu danej jednostki w trakcie jej życia. Prezentowane badania pilotażowe uwzględniają trzech przedstawicieli schyłkowoneolitycznej ludności kultury ceramiki sznurowej prawdopodobnie sobie współczesnych o zróżnicowanym wieku w chwili zgonu. Możliwość obiektywnego włączenia się do dyskusji o roli migracji w przemianach kulturowych za pomocą analiz izotopowych jest dziś jednym z bardziej obiecujących kierunków badań bioarcheologicznych. Kolejne, opublikowane przy moim współudziale prace stosujące określanie proporcji trwałych izotopów tlenu ($^{18}\text{O}/^{16}\text{O}$) w kościach szkieletów ludzkich dotyczą dwóch unikalnych grobów zbiorowych – grobu fazy pucharowo-badeńskiej z Bronocic (pozycja: 23) oraz pochówku kultury amfor kulistych z Koszyc (pozycja: 86). Dodatkowo, udział w międzynarodowym projekcie pt. „Individual relations - cultural diversity and interaction in Neolithic Poland” umożliwił mi uczestnictwo w badaniach zawartości izotopów węgla i azotu w opracowanych przeze mnie antropologicznie szczątkach kostnych ze stanowisk w Proszowicach (kultura lendzielska), Koszycach (kultura amfor kulistych), Małżycach (kultura ceramiki sznurowej) i Pełczyskach (kultura pucharów dzwonowatych). Wykreślone dla dzieci z wymienionych stanowisk krzywe indywidualne obrazujące zmiany żywieniowe w trakcie rozwoju danego osobnika wpisują się w szerszy

nurt badań poświęconych sposobowi karmienia niemowląt i dzieci w populacjach pradziejowych i współczesnych. Obecnie prowadzone obserwacje wskazują bowiem, że czasookres karmienia naturalnego niejednokrotnie jest ściśle kulturowo uwarunkowany, stając się zarazem niejako wyznacznikiem przynależności do danej grupy (pozycja: 87).

Analiza materiałów kostnych z okresów pradziejowych i historycznych:

Analizy anatomo-antropologiczne szkieletów oraz kości przepalonych stanowią podstawę moich badań. Opis szkieletów jest następnie wykorzystywany w kompleksowych opracowaniach mających za zadanie określenie stanu biologicznego, charakterystykę paleopatologiczną oraz rekonstrukcję zwyczajów pogrzebowych społeczności pradziejowych i historycznych. Prowadzone klasycznymi metodami antropologicznymi analizy obejmują materiały od paleolitu po czasy współczesne. Najstarsze analizowane przeze mnie szczątki to zęby mleczne dziecka z pochówku kultury oryniackiej w Jaskini Borsuka, najmłodsze to zbiorowa mogiła żołnierzy z I Wojny Światowej odkryta w 2011 r. w Złotnikach pod Krakowem oraz zbiorowa mogiła żołnierzy niemieckich z II Wojny Światowej z Ciechanowa (obóz jeniecki), odkryta w 2013 roku (maszynopis opracowania).

Szczałki dziecka z Jaskini Borsuka są obecnie najstarszymi szczątkami *Homo sapiens* na terenach Polski datowanymi na 27 tys. BP. Wyniki tych badań były prezentowane w 2010 r. na kongresie archeozoologicznym w Paryżu (pozycja: 115) i zostały już częściowo opublikowane (pozycja: 20), a obecnie są przygotowywane do druku w monografii poświęconej Jaskini. Moje zainteresowania okresem paleolitu przejawiają się także w uczestnictwie w obecnie realizowanym projekcie badawczym - N N109 185240 – „Jaskinia Ciemna w Ojcowie. Zespoły kulturowe i chronostratygrafia”.

Analiza szczątków z neolitu epoki brązu i żelaza stanowi przedmiot moich licznych publikacji (pozycje: 7, 10, 12, 14, 15, 18, 21, 22, 24, 31, 60, 71, 74, 79, 80, 85). Należy podkreślić niepowtarzalny charakter tych znalezisk wzbogacających za każdym razem naszą wiedzę o stanie biologicznym i skomplikowanych zwyczajach pogrzebowych tej ludności. W ostatnich latach niezwykle interesującym było odkrycie pierwszego na terenach Polski cmentarzyska ciałopalnego kultury ceramiki wstęgowej rytej w Modlniczce. Opracowane przeze mnie materiały z tego stanowiska zostały zamieszczone w monografii stanowiska (pozycja: 82).

Analizowane klasycznymi metodami materiały kostne ze względu na swoją unikalną wartość zostały wykorzystane w projektach badawczych, w których jestem wykonawcą: N N303 335436 – „Kształtowanie się współczesnej populacji Europy Centralnej w świetle badań neolitycznego mtDNA” oraz N N303 572938 – „Zastosowanie analiz stabilnych

izotopów tlenu w badaniach grup pradziejowych na przykładzie pochówków z wielokulturowego, neolitycznego stanowiska w Bronocicach - badania pilotażowe”, a także w projekcie międzynarodowym pt. „Individual relations - cultural diversity and interaction in Neolithic Poland”.

Prowadzona analiza kości z grobów ciałopalnych przede wszystkim kultury łużyckiej, stanowi podstawę w studiach nad zróżnicowaniem obrządku pogrzebowego tej kultury. Obok systematycznie badanego i opracowywanego cmentarzyska w Opatowie (pozycja: 31), z którego pochodzi już ponad 800 grobów kultury łużyckiej, do większych moich opracowań należą materiały z cmentarzyska kultury łużyckiej z Tresty Rządowej (pozycja: 72). Opracowanie antropologiczne z tego ostatniego stanowiska uwzględniają kości z 138 grobów, ich analiza stanowi rozdział w monografii tego stanowiska. Cmentarzysko kultury łużyckiej z Tresty Rządowej jest klasycznym przykładem nekropolii tej kultury z bardzo dobrze zachowanym materiałem kostnym. Umożliwiło to oszacowanie wieku i określenie płci u znacznego odsetka pochowanych osobników. Na cmentarzysku zwraca uwagę znaczny udział pochówków dzieci (0-14 lat) wynoszący 32,7%, przy czym pochówki dzieci w wieku 0-7 lat stanowią 24,7 %. W powiązaniu ze stosunkowo urozmaiconym zestawem naczyń używanych jako popielnice mieszczące szczątki najmłodszych osobników, cmentarzysko to jest przykładem wskazującym na szczególny sposób traktowania dzieci w populacjach pradziejowych.

Charakterystyka antropologiczna analizowanych przeze mnie serii z neolitu oraz epoki brązu została przedstawiona w pracy pt. „Ludność kultury trzcinieckiej w świetle badań antropologicznych” (pozycja: 62). Z przeprowadzonych analiz porównawczych wynika, że serie datowane na neolit i epokę brązu są bardzo zróżnicowane morfologicznie, przy czym porównując serie męskie i żeńskie w obrębie wszystkich jednostek kulturowych obserwuje się większe zróżnicowanie proporcji czaszek wśród kobiet. Obserwowane na wielu stanowiskach zróżnicowanie morfologiczne w obrębie serii żeńskich wskazuje na większą mobilność tej grupy związaną prawdopodobnie z funkcjonowaniem zwyczaju wymiany kobiet w tych pradziejowych społecznościach. Na tle analizowanych grup proporcjami czaszki wyróżnia się krótkogłowa seria reprezentująca allochtoniczną na terenie Europy Środkowej ludność kultury pucharów dzwonowatych, która jednakże nie wywarła wpływu na formowanie się struktury antropologicznej serii wczesnobrązowych i późniejszych.

Kolejna seria moich prac dotyczy kultury przeworskiej. Z tego okresu czasu obok wspomnianego cmentarzyska w Opatowie, analizowałam materiały z cmentarzysk w Mokrej (ok. 400 obiektów) i Żabieńcu (głównie pochówki z obiektów rowkowych) opracowywane w

ramach projektów badawczych: NN109253235 – „Kompleksowe opracowanie materiałów z cmentarzyska kultury przeworskiej w Żabieńcu, stan. 1, woj. śląskie”, wykonawca projekt ukończony – 2009 r. oraz N N109 313237 – „Opracowanie materiałów z cmentarzyska kultury przeworskiej w Mokrej, stan. 8, woj. śląskie” – wykonawca, projekt ukończony – 2012 r.

Wykonałam również analizę antropologiczną szkieletów z eksplorowanego ratowniczo cmentarza w Krośnie Odrzańskim (XVI – XVIII w.). Opracowywanie materiałów zostało opublikowane we współredagowanej przeze mnie monografii poświęconej cmentarzowi i obejmującej oprócz części antropologicznej obszerne rozdziały: archeologiczny i historyczny (pozycja: 63). Publikacja zawiera także szczegółową część metodyczną przedstawiającą warsztat badawczy antropologa. Analiza obejmuje szczątki 275 osobników, których parametry antropologiczne wskazują, że jest to typowa grupa reprezentująca średnio zamożne środowisko miejskie okresu nowożytnego. Dobrze zachowana, reprezentatywna seria szkieletów pozwoliła na wykorzystanie jej do badań modelowych – m. in. porównano metody określania wieku w chwili zgonu oraz płci u dzieci, przedstawiono także różnice w oszacowaniu wysokości ciała przy pomocy różnych metod. Szczegółowa analiza rozmieszczenia pochówków na cmentarzu połączona z danymi paleodemograficznymi posłużyły do próby uchwycenia okresów zwiększonej wymieralności wynikającej z nękających miasto epidemii (pozycja: 65).

Jak wspomiano, opracowaniu antropologicznemu poddano także szczątki żołnierzy z I Wojny Światowej złożone w zbiorowej mogile w Złotnikach odkryte w 2011 r. Opracowanie to oprócz klasycznej analizy, której zadaniem jest określenie wieku pochowanych oraz ich stanu biologicznego, obejmuje analizę urazów *perimortem*, które stanowiły przyczynę zgonu. Podobne zadania badawcze postawiłam sobie w trakcie opracowywanej mogiły żołnierzy niemieckich z II Wojny Światowej z Ciechanowa.

Analizy antropologiczno-archeologiczne materiałów z prowadzonych badań wykopaliskowych

Prowadzone przeze mnie badania wykopaliskowe na cmentarzysku w Opatowie, woj. śląskie przyniosły w latach 1997-2007 odkrycie ok. 220 grobów o zróżnicowanym obrządku: ciałałpalne popielnicowe i bezpopielnicowe, szkieletowe oraz birytualne. Część odkrytych obiektów zawierała bogate wyposażenie złożone z przedmiotów wykonanych z brązu i kości. Zabytki te analizowane były w szerszym kontekście kulturowo-chronologicznym (pozycje: 8, 58).

Równoległe z opracowywaniem materiałów z Opatowa wykonywałam analizę materiałów pochodzących z ratowniczych badań prowadzonych na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Łazach, gdzie wyeksplorowano ok. 80 grobów (pozycje: 42, 56, 57, 61, 67).

W ramach współpracy z Krakowskim Zespołem do Badań Autostrad oprócz opracowywania materiałów kostnych (pozycje: 16, 74, 82) uczestniczyłam w opracowywaniu zróżnicowanych kulturowo materiałów archeologicznych ze stanowisk 6 i 8 w Zakrzowcu, woj. małopolskie (pozycja: 81). Brałam także udział w opracowaniu materiałów archeologicznych i osteologicznych pochodzących z badań szerokopłaszczyznowych poprzedzających budowę autostrady prowadzonych przez Fundację Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego (stanowiska: Mirocin, stan. 24 i 27, Dobkowice, stan. 37 i 39 oraz Rozbórz, stan. 24). Część materiałów pochodzących z tych badań została już opublikowana (pozycje: 78-79 i 84), a szczegółowe opracowania będą publikowane w monografiach poświęconych tym stanowiskom.

Rozwój osobniczy człowieka

Zainteresowanie tematyką związaną z badaniami ontogenetycznymi stanowiącymi jeden z głównych nurtów badawczych Zakładu Antropologii UJ wynikało z uczestnictwa w realizacji projektu badawczego 3 P04C 024 - „Półwiecze badań antropologicznych dzieci i młodzieży Żywiecczyzny” – publikacja “DZIECKO ŻYWIECCZYZNY” – wykonawca; projekt ukończony – 2005 r. W projekcie tym zajmowałam się zmianami wymiarów i proporcji głowy u dzieci (pozycje: 6, 38, 40, 43-50, 54).

Kraków, 10.02.2014

podpis

